

УДК 343.54+343.6

Беспаль Ольга Леонідівна –
здобувач кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого
права Національної академії
внутрішніх справ

ЗЛОЧИНИ, УЧИНЕНІ У СФЕРІ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН: ОСОБЛИВОСТІ ОКРЕМИХ ПОНЯТЬ

Досліджено дефініцію понять «наси́льство», «посягання», «сімейна та побутова злочинність». Запропоновано авторське визначення поняття «наси́льницьке посягання у сфері сімейних відносин».

Ключові слова: насильство; посягання; злочин; сімейні злочини; агресія.

Исследована дефиниция понятий «насилие», «посягательство», «семейная и бытовая преступность». Предложено авторское определение понятия «насильственное посягательство в сфере семейных отношений».

Ключевые слова: насилие; посягательство; преступление; семейные преступления; агрессия.

Проблема насильства в сім'ї – це одвічна проблема, що існує в будь-якій країні світу незалежно від соціально-економічного, культурного розвитку держави. В Україні, як і в багатьох зарубіжних країнах, спостерігається тенденція до збільшення кількості випадків вдавання до насильства у сфері сімейних відносин. Так, за інформацією начальника Управління кримінальної міліції у справах дітей МВС України Олексія Лазаренка, на профілактичному обліку в органах внутрішніх справ перебувають понад 117,4 тис. осіб, які вчинили насильство в сім'ї. Поставлено на облік – 73,1 тис. Особам, які скоюють насильство в сім'ї, винесено понад 78,6 тис. офіційних попереджень, 3,8 тис. захисних приписів, 154 особи направлено до спеціалізованих установ для реабілітації та 1,6 тис. – до кризових центрів для проходження корекційної програми [1].

Проблема насильства (у тому числі сімейного та насильства щодо неповнолітніх) була предметом наукових досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних учених, зокрема Н. К. Асанової, В. В. Вітвіцької, О. М. Гуміна, О. М. Джужі, О. І. Зазимко, О. М. Ільяшенка, Д. А. Корецького, О. О. Кочемировської, Л. Д. Крамаренка, Л. В. Крижної, Л. В. Левицької, С. Б. Мілованова, П. П. Підюкова,

П. Г. Пономарьова, І. О. Савки, Г. М. Самілика, М. Ю. Самченко, В. М. Щербини-Прилуки, А. А. Ходоренко та ін.

Однак, незважаючи на досить ґрунтовне наукове розроблення проблеми протидії насильству у сфері сімейних відносин, донині не вироблено єдиних підходів до розуміння й тлумачення доволі поширених понять і категорій. Їх з'ясування ускладнено не тільки через різний підхід до їх дефініції, а й через не зовсім вдале їх нормативне визначення.

З огляду на зазначене, метою статті є дослідження понять «насильство», «посягання», «насильницькі злочини», «сімейні та побутові злочини», аналізування й узагальнення чинного законодавства та законопроекту щодо сімейного (домашнього) насильства, що дасть змогу сформулювати власне визначення поняття «насильницькі посягання у сфері сімейних відносин».

А. П. Закалюк слушно зазначив, що «іноді навіть до законодавчих актів потрапляє визначення насильства, у якому нечітко відображено його предметну сутність і мету застосування», у понятті насильства в сім'ї «не зазначено ознаку предмета насильства – застосування сили, силового впливу (фізичного або психічного), а також мету його використання, що нині полягає в примушуванні до певної поведінки, способу взаємовідносин у сім'ї» [2, с. 55].

Визначення поняття «насильство» має важливе як наукове, так і практичне значення, зокрема для правильного застосування закону, призначення покарання, відмежування суміжних складів злочинів.

Однак, незважаючи на належність цього питання, серед науковців немає єдиного підходу до визначення зазначеного поняття. Наприклад, окремі автори вважають, що насильство визначають конкретні наслідки (заподіяння тілесних ушкоджень, смерть або погроза їх заподіяння) [3, с. 35]. Інші автори тлумачать насильство як зовнішній, з боку інших осіб умисний і протизаконний вплив на особу (чи групу осіб), який здійснюється поза волею або всупереч її волі та здатний спричинити їй органічну, фізіологічну або психічну травму й обмежити свободу її волевиявлення або дій [4, с. 22].

Доволі цікавим є визначення поняття «насильство», що запропонував О. М. Ігнатов: «енергетичний вплив на органи й тканини організму людини, їх фізіологічні функції, шляхом використання матеріальних факторів зовнішнього середовища (механічних, фізичних, хімічних і біологічних) та/або інформаційний вплив на її психіку, що вчиняється всупереч без її волі, здатний заподіяти смерть, фізичну та/або психічну травму, а також обмежити свободу волевиявлення або дій людини» [5, с. 70]. Таке визначення передбачає не тільки характер впливу (уже не на особу чи групу осіб, а на органи), а й ураховує

матеріальні фактори зовнішнього середовища як знаряддя (механічні, фізичні, хімічні та біологічні).

Водночас С. О. Загороднюк визначає насильство як примусовий вплив однієї людини на іншу, що здійснюється з антисуспільною метою [6, с. 74].

Російські науковці (П. Г. Пономарьов та О. М. Ільяшенко) спробували визначити поняття «насильницькі злочини» на законодавчому рівні (в новій ст. 14–1 Кримінального кодексу (КК) Російської Федерації), а саме: «насильницьким визнається умисний злочин, що посягає на життя чи здоров'я іншої людини, скоєне шляхом протиправного безпосереднього впливу на його організм, органи, тканини або фізіологічні функції або шляхом реальної загрози такого впливу, що здійснює протиправний вплив на його психіку» [7, с. 48]. Цю пропозицію підтримав А. В. Андрушко, який запропонував викласти це визначення в ст. 11–1 КК України [8, с. 177].

Варто погодитись із пропозицією визначити поняття «насильницький злочин» на законодавчому рівні, оскільки його відсутність спричиняє складнощі як у теорії, так і на практиці. Водночас визначення, яке запропонував П. Г. Пономарьов, потребує суттєвого доопрацювання та вдосконалення. Так, насильницькі злочини посягають не лише на життя й здоров'я особи, а й на інші цінності, наприклад, на статеву недоторканність (згвалтування). Так, у диспозиції ст. 152 КК України зазначено один із видів насильства – застосування фізичного насильства. Крім цього, насильницькі злочини можуть учинятися не лише умисно, а й з необережності (наприклад необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 128 КК України)).

О. М. Джужа пропонує під «насильницькими злочинами в сім'ї» розуміти сукупність суспільно небезпечних і протиправних умисних діянь, що посягають на життя, здоров'я чи тілесну недоторканність особи, поєднаних із впливом на організм людини шляхом використання матеріальних предметів зовнішнього середовища або погрозою такого впливу чи психічним впливом, учиненим одним членом сім'ї стосовно іншого проти або поза волею останнього [9, с. 11].

Немає єдності і в етимологічному визначенні поняття «насильство». Так, у «Тлумачному словнику» В. Даля насильство – це дія образлива, незаконна й свавільна [10, с. 468].

У науковій літературі подекуди наявна тотожність понять «насильство» та «агресія», що насправді не є тотожними. Як слушно зазначає І. Шаблінський, поняття «агресія» є ширшим за поняття «насильство», яке включає в себе останнє [11, с. 89]. Так, агресія – це вид деструкції на рівні біологічної матерії (енергії), яку

характеризують доцільність та обмеженість, зумовлені процесом еволюційного розвитку біологічних організмів. Насильство – це вид деструкції на рівні соціальної матерії (енергії), зумовлений психічною природою соціальної взаємодії, соціальна дія (явище), що пов'язані та є наслідком тільки певних (спотворених) станів людської свідомості. Насильство – окремий випадок відносно ширшого поняття «агресія», оскільки підставою слугують тільки усвідомлені спотворені психічні стани людини [11, с. 89–90].

Нині більшість фахівців у галузі соціальних наук беруть до уваги таке визначення: агресія – це будь-яка форма поведінки, націленої на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного поводження [12, с. 26].

З прийняттям Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» (Закон) уперше на законодавчому рівні було визначено поняття «насильство в сім'ї», під яким розуміють будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини й громадянина та завдають йому моральної шкоди, шкоди його фізичному чи психічному здоров'ю [13].

Однак таке законодавче визначення породжує певні неточності та дискусії. Так, у цьому Законі передбачено вчинення насильства в сім'ї лише шляхом активних дій. Проте постає питання: у разі, якщо батьки тривалий час не будуть давати малолітній дитині їжу (йдеться про бездіяльність), унаслідок чого дитина помирає, то це діяння (з огляду на законодавче визначення) не є «насильством у сім'ї»? Уважаємо, що визначення поняття «насильство в сім'ї», наявне в Законі, не охоплює всіх насильницьких злочинів, учинених у сімейній сфері. Зазвичай насильство вчиняється шляхом активних дій особи, однак можуть бути випадки, коли воно є наслідком пасивної поведінки.

З огляду на недосконалість вищезазначеного Закону, уряд розробив законопроект «Про запобігання та протидію домашньому насильству», який зареєстрував у Верховній Раді України 14 березня 2013 р. У цьому законопроекті запропоновано замінити поняття «насильство в сім'ї» на поняття «домашнє насильство», під яким розуміють «будь-які протиправні діяння фізичного, сексуального, психологічного чи економічного характеру, учинені щодо члена своєї сім'ї або особи, з якою існують або існували сімейні відносини, зокрема колишнє подружжя за умови спільного проживання, у тому числі жорстоке поводження з дитиною в сім'ї, а також які посягають на права, свободи й законні інтереси особи, завдають їй фізичної, моральної чи матеріальної шкоди чи створюють загрозу заподіяння такої шкоди» [14].

Однак це визначення також не є досконалим, адже необхідно звернути увагу, наприклад, на коло осіб, яких захищає, згідно з яким до таких осіб належить і «колишнє подружжя за умови спільного проживання». Зазначене твердження є сумнівним, оскільки значно обмежує сферу застосування цього положення, а саме: особи, які на момент учинення злочину не проживали разом, але перебували, наприклад, у позашлюбних відносинах. Тому пропонуємо не прив'язувати факт учинення такого виду насильства до місця вчинення злочину і, можливо, варто залишити наявне в чинному Законі поняття «насильство в сім'ї» (з певним доопрацюванням цього визначення).

У Законі названо такі види насильства в сім'ї: фізичне, сексуальне, психологічне й економічне. Так, фізичним насильством у сім'ї є умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі й гідності. Психологічне насильство в сім'ї – це насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю [13].

Окремі вчені підтримують таке законодавче визначення та розподіл насильства на види (В. В. Вітвіцька, О. М. Джу́жа, І. І. Довгаль, Л. Д. Крамаренко, І. В. Кременовська, Г. Ю. Мустафасв, В. М. Щербина-Прилука). Інші, наприклад Н. Довгань, пропонують взагалі не розмежовувати насильство на фізичне та психічне: оскільки «будь-яка фізична шкода супроводжується психічними стражданнями потерпілого, а іноді заподіює більше психічних страждань, ніж власне фізичних. У таких випадках розмежування стає неможливим і непотрібним, оскільки найчастіше насильство полягає в єдиному психофізичному впливі на організм людини» [15, с. 340–343].

З такою думкою, важко погодитись, оскільки психічне насильство не завжди супроводжується із застосуванням фізичного насильства. Наприклад, неповнолітня особа унаслідок систематичного приниження людської гідності її батьком покінчила життя самогубством (ст. 120 КК України – доведення до самогубства), тобто ці дії вчинялися без застосування фізичного насильства. Тому вважаємо за доцільне розділяти насильство на фізичне й психічне, оскільки необхідно розмежовувати в кожному конкретному випадку, яке саме насильство було вчинено стосовно потерпілої особи.

Необхідно також звернути увагу на таку ознаку фізичного насильства, як «порушення фізичного чи психічного здоров'я», що

наведено у вищезазначеному Законі. На нашу думку, цій ознаці безпідставно можуть відповідати склади злочинів, які фактично не є насильницькими. Наприклад, мати залишила новонароджену дитину в холодну пору року біля житлового будинку (ст. 135 КК України), а внаслідок переохолодження дитина захворіла на пневмонію. Якщо керуватися визначенням, наведеним у Законі, то внаслідок дій матері у новонародженої дитини було порушено фізичне здоров'я, а отже, цей злочин слід уважати насильницьким, хоча це не так. Тому визначення поняття «фізичне насильство», наявне в Законі, має бути доопрацьоване та вдосконалене.

Щодо такого наявного в Законі виду насильства, як «психологічне», то тут постає питання: як правильно називати цей вид насильства: психічне чи психологічне? У словниках та енциклопедіях представлено фізичне та психічне, а не психологічне насильство. На нашу думку, іменування одного з видів насильства «психологічним» є некоректним, адже психологія – це наука. Водночас доцільніше використовувати термін «психічне насильство».

Щодо поняття «посягання», то в словниках та енциклопедіях його не визначено. Наявні лише дієслова «посягати», «посягнути», від яких «посягання» є похідним. «Новий тлумачний словник української мови» термін «посягати» визначає як «намагатися завдати якоїсь шкоди кому-небудь» [16, с. 838].

У юридичній літературі посягання розглядається в контексті конкретних складів злочинів (ст. 110, 112, 181, 348, 379, 400, 443 КК України), яким загалом позначають убивство або замах на вбивство особи. На жаль, окремого загального визначення немає, що підтверджує необхідність його розроблення, як і власне поняття «посягання у сфері сімейних відносин».

Крім поняття «сімейна злочинність», у юридичній літературі наявні терміни «сімейно-побутова злочинність», «злочинність у сфері сім'ї», «домашнє насильство», «злочини у сфері сімейних відносин», «злочини у сфері особистісно-побутових відносин», «побутові злочини» тощо.

Передусім, необхідно з'ясувати сутність понять «побутові злочини» та «сімейні злочини» («злочини у сфері сімейних відносин»). Так, поняття «побутова злочинність» походить від терміна «побут». У юридичній літературі щодо цього поняття немає єдиної думки, адже кожен з авторів включає до сфери побуту найрізноманітніші елементи цих відносин.

Так, на думку Д. Корецького, сфера побуту – це сукупність невиробничих територій і неробочого часу індивідів, з огляду на яку вони задовольняють свої матеріальні та духовні потреби у відпочинку, відновленні сил, підтриманні здоров'я, спілкуванні, установленні та розвитку сімейних відносин, вихованні дітей, проведенні дозвілля, розвагах, освоєнні культури й духовних благ із метою формування гармонійно розвинутої особистості [17, с. 7].

Ю. М. Крупка визначив «побутовий насильницький злочин» як суспільно небезпечне, протиправне діяння, яке посягає на життя й здоров'я особи та виникає на ґрунті особистісно-побутових відносин злочинця й потерпілого [18, с. 8]. Однак із таким визначенням важко погодитись, оскільки побутові насильницькі злочини посягають не лише на життя та здоров'я особи, а й на інші цінності, наприклад, статеву свободу, статеву недоторканність.

Таким чином, поняття «побутові злочини» є ширшим за поняття «сімейні злочини» («злочини у сфері сімейних відносин»), оскільки, як слушно зазначає М. Ю. Самченко, «побут є сукупністю невиробничих відносин сімейно-побутового, комунально-побутового, дозвоільно-побутового й виробничо-побутового характеру, що виникають стосовно задоволення матеріальних і духовних потреб людини» [19, с. 449]. Тобто вони охоплюють, крім суто сімейних стосунків (на відміну від злочинів у сфері сімейних відносин), також відносини, що виникають між сусідами у квартирі, будинку, між колегами на роботі (виробничий побут), однокласниками (однорупниками, однокурсниками), педагогами й учнями тощо.

Тому ми під час дослідження насильницьких посягань на життя та здоров'я малолітніх і неповнолітніх зосередили увагу на злочинах у сфері сімейних відносин. Категорії «домашнє насильство» та «насильство в сім'ї» було розглянуто раніше та, відповідно, запропоновано замінити в законопроекті поняття «насильство в сім'ї» на «домашнє насильство». Водночас, на нашу думку, не потрібно прив'язувати факт учинення такого виду насильства до місця вчинення злочину. Поняття «насильство в сім'ї» варто залишити в чинному Законі, у подальшому його доопрацювавши.

Отже, під «насильницьким посяганням у сфері сімейних відносин» необхідно розуміти суспільно небезпечне, винне, протиправне діяння, учинене щодо члена своєї сім'ї або особи, з якою існували сімейні відносини, що посягає на права, свободи й законні інтереси особи, завдає їй фізичної, моральної або матеріальної шкоди чи створює загрозу заподіяння такої шкоди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. В МВС обговорили реалізацію в Україні проекту Ради Європи щодо протидії насильства в сім'ї [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/785347>.
2. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології : [у 3 кн.] / А. П. Закалюк. – Кн. 2 : Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – К. : Ін Юре, 2007. – 706 с.
3. Навроцький В. О. Злочини проти особи : [лекції для студ. юрид. ф-ту] / В. О. Навроцький. – Львів : Львів. держ. ун-т ім. Івана Франка, 1997. – 48 с.
4. Сердюк Л. В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование / Л. В. Сердюк ; [под. ред. С. П. Щербы]. – М. : ООО «Юрлитинформ», 2002. – 384 с.
5. Ігнатов О. Кримінальне насильство: окремі питання / О. Ігнатов // Право України. – 2005. – № 3. – С. 67–71.
6. Загороднюк С. О. Кримінально-правова сутність насильства за законодавством України / С. О. Загороднюк // Південноукраїнський правничий часопис. – 2006. – № 4. – С. 74–75.
7. Пономарев П. Проблемы совершенствования норм Общей части УК, влияющих на ответственность за насилие в семье / П. Пономарев, А. Ильяшенко // Уголовное право. – 2003. – № 3. – С. 48–50.
8. Актуальні проблеми кримінального права : [навч. посіб.] / Попович В. М., Транчук П. А., Андрушко А. В., Логін С. В. – К. : Юрінком Інтер. – 2009. – 251 с.
9. Правові та кримінологічні засади запобігання насильству в сім'ї : [навч. посіб.] / за заг. ред. О. М. Джужі, І. В. Опришка, О. Г. Кулика. – К., 2005. – 123 с.
10. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : [в 4 т.]. – Т. 2 : И–О. – М. : Рус. яз., 1979. – 779 с.
11. Шаблінський І. «Агресія» і «наси́льство» – поняття не тотожні / І. Шаблінський // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5. – С. 82–91.
12. Правовий та соціальний захист неповнолітніх від насильства в сім'ї : [наук.-метод. посіб. для працівників правоохорон. органів] / Блага А. Б., Бобрикова О. О., Мартиненко О. А. та ін. – Х. : Курсор, 2006. – 127 с.
13. Про попередження насильства в сім'ї : Закон України від 15 листоп. 2001 р. № 2789-III.

14. Про запобігання та протидію домашньому насильству [Електронний ресурс] : проект Закону України від 14 берез. 2013 р. № 2539. – Режим доступу :

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46129.

15. Довгань Н. Фізичне та психічне насильство: співвідношення понять [Електронний ресурс] / Н. Довгань // Вісник Львівського університету. – 2010. – Вип. 51. – С. 339–344. – Режим доступу :

http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlnu_yu/2010_51/339cr151.pdf.

16. Новый тлумачний словник української мови : [у 3 т.] (42000 слів). – Т. 2 : К–П / укл. : В. Яременко, О.Сліпушко. – К. : Аконіт, 2003. – 926 с.

17. Корецкий Д. Тяжкие бытовые преступления и их предупреждение : [учеб. пособие] / Д. Корецкий. – М., 1989. – 84 с.

18. Крупка Ю. Н. Криминологические проблемы предупреждения насильственных преступлений, совершаемых в сфере личностно-бытовых отношений : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». – К., 1985. – 23 с.

19. Самченко М. Ю. Сутність поняття «сімейно-побутове насильство над неповнолітніми» / М. Ю. Самченко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 2. – С. 443–451.